

# JE LI DELMATSKO PODRUČJE PRESJEKAO RIMSKI LIMES?

DARKO PERIŠA  
Sveučilište u Zagrebu  
Filozofski fakultet  
Ivana Lučića 3  
HR 10000 Zagreb  
darko.perisa@zg.t-com.hr

UDK: 904:355.7](37)"652"  
904:355.7](497.5)"652"  
Izvorni znanstveni članak  
*Original scientific paper*  
Primljeno / Received: 2008-08-10

U radu se preispituje nastanak i uloga stalnih rimskih vojnih logora na delmatskom području od rijeke Krke do rijeke Neretve i južno od planine Dinare, koje predstavljaju legijski logori Burnum i Tilurij te auksilijarni logori Andetrija i Bigeste. Autor se ne slaže s dosadašnjim uvriježenim mišljenjem da je riječ o rimskoj obrambenoj liniji, odnosno svojevrsnom limesu koji je nastao ili kao rezultat Oktavijanova pohoda na Delmate 34. – 33. pr. Kr. ili poslije Batonova ustanka u 9. nakon Kr., a služio za obranu rimskih primorskih gradova Narone i Salone. Vojni logori na toj liniji nastali su kao rezultat rimskih ratnih operacija na delmatskom području: Bigeste tijekom pohoda Azinija Poliona ili Oktavijana, Tilurij kao sastavni dio velikog Oktavijanovog opsadnog sustava oko delmatskog utvrđenog grada Setovije, Andetrija poslije Tiberijeva osvajanja delmatskog Andetrija, a Burnum kao dio Germanikova opsadnog sustava oko delmatskog utvrđenog grada Ardube. Kasnije postojanje stalnih logora na tim mjestima i upravo na toj kratkoj liniji u blizini rimskih lučkih gradova Narone, Salone i Skardone, i to nakon konačnog rimskog osvajanja ne samo delmatskog područja nego i širokog prostora koji je obuhvatila rimska provincija Dalmacija, treba prvenstveno promatrati kroz intenzivno i masovno novačenje Delmata i drugih pokorenih naroda u 9 delmatskih kohorti.

KLJUČNE RIJEČI: *rimski vojni logori, rimski limes, Delmati, Andetrija, Bigeste, Burnum, Tilurij*

U okviru svoje široke i izuzetno plodne znanstvene, istraživačke i nastavničke djelatnosti na polju antičke arheologije profesor je Nenad Cambi svoju pozornost posvetio i rimskoj vojsci u provinciji Dalmaciji, napisao je nekoliko vrijednih radova o toj temi, a uz to je i voditelj aktualnih arheoloških iskopavanja kompleksa rimskog vojnog logora Burnuma. Zbog toga mi je posebna čast i zadovoljstvo što poštovanom i cijenjenom profesor Cambiju u ovoj svečanoj prigodi mogu posvetiti prilog upravo o toj temi. To prije što je ujedno i riječ o temi moje disertacije na kojoj radim upravo pod mentorstvom profesora Cambija.

U znanosti je odavno poznata činjenica da je krajem 1. st. pr. Kr. ili početkom 1. st. nakon Kr. na delmatskom području, od rijeke Krke do rijeke Neretve i južno od planine Dinare, bio izgrađen niz stalnih rimskih vojnih logora. Isto tako do danas je bilo nepodijeljeno mišljenje da je riječ o rimskoj obrambenoj liniji, odnosno o svojevrsnom rimskom limesu. Njega bi sačinjavali legijski logori Burnum i Tilurij te auksilijarni logori Promona, Magnum, Andetrija i Bigeste.

Postavku o postojanju tog rimskog limesa prvi je iznio Karlo Patsch. On je smatrao da je taj limes nastao kao rezultat Oktavijanova pohoda na Delmate 34. i 33. pr. Kr.<sup>1</sup> Patschevo mišljenje prihvatio je zatim Georg Veith koji je na terenu istraživao Oktavijanov ilirički rat.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> K. PATSCH, 1914, 157.

<sup>2</sup> G. VEITH, 1914, 111-112.

Jaro Šašel smatrao je da je rimski limes kroz delmatsko područje nastao već za Oktavijanova pohoda i da je bio samo dio dugačke linije *Poetovio – Siscia – Burnum – Andetrium – Tilurium – Bigestae*, kojima se iza 16. pr. Kr. pridružio još i Karnuntum. Zadatak limesa kroz delmatsko područje prema njegovu mišljenju bila je zaštita rimskih kolonija na obali od delmatskih upada iz zaleđa.<sup>3</sup> Te je zaključke kasnije prihvatila i Marjeta Šašel-Kos i taj limes izričito imenovala delmatskim.<sup>4</sup>

John Wilkes smatrao je kako ne postoje dokazi da je taj limes bio izgrađen prije 9. nakon Kr. zbog sljedećih, prema njemu nepobitnih činjenica: Prvo, ne postoji natpis koji bi posvjedočio gradnju prije Batonova ustanka. Drugo, Delmati Oktavijanu nisu bili posebno važni. Treće, limes je prekratak da bi mogao spriječiti prodore Delmata preko Dinare.<sup>5</sup> U drugom navratu J. Wilkes je reagirao na postavku J. Šašela i osporio postojanje limesa preko cijelog Ilirika i njegovo vezivanje za ishod Oktavijanova iliričkog rata, ali i dalje nije isključio postojanje limesa kroz delmatsko područje.<sup>6</sup>

Marin Zaninović pokušao je najiscrpnije objasniti ulogu linije rimskih vojnih logora kroz delmatsko područje,<sup>7</sup> iako je tu pojavu tek u drugom navratu izričito nazvao limesom.<sup>8</sup> Krenuo je od sljedećeg navoda Plinija Starijeg: *In hoc tractu sunt Burnum, Andetrium, Tribulium (sc. Tilurium) nobilitata proeliis castella* (*Naturalis Historia* III, 142). Prema Zaninovićevu mišljenju *castella* koja spominje Plinije Stariji jesu delmatske utvrde za koje su Rimljani vodili bitke, i to Oktavijan 34. – 33. pr. Kr. za Burnum i Tilurij, a Tiberije i Germanik 9. nakon Kr. za Andetrij, da bi poslije osvajanja u njihovoj neposrednoj blizini izgradili svoje stalne vojne logore i dali im ista imena. Delmatski Burnum po njemu bi bila gradina kod Puljana na Krki, a delmatski Tilurij gradina na Gardunu iznad Trilja na Cetini. Istoimeni legijski logori naslijedili bi ulogu tih delmatskih utvrda kao čuvara važnih riječnih prijelaza. Na pitanje zašto su Rimljani svoje legijske logore postavili s južne, a ne sa sjeverne strane planine Dinare, kao jedno od mogućih rješenja činilo mu se da su oni bili dovoljno duboko u delmatskoj unutrašnjosti da ju mogu kontrolirati, a opet ne toliko daleko od Salone i Jadera, kako bi lakše mogli biti snabdijevani. Malobrojnost epigrafičkih spomenika iz 1. st. nakon Kr. s područja Mezeja i Desitijata ukazivala mu je da je tamošnje stanovništvo ili bilo gotovo uništeno tijekom Batonova ustanka i poslije njega ili da su ti krajevi inače bili rijetko naseljeni u to doba, pa je i to mogao biti jedan od razloga zašto je otpala potreba da se legijski logori postave sjevernije. Smatrao je da ta dva legijska logora nisu bila dovoljna te se na potezu od Krke do Neretve nalazilo još nekoliko manjih logora koje su osiguravale pomoćne postrojbe (*auxilia*), a to su bili Magnum, Andetrij i Bigeste. Zaključio je da je tolik broj postrojbi i logora na relativno malom potezu od oko 80 km (ali bez Bigesta!) zasigurno bio rezultat određene strateške potrebe. Tu potrebu objašnjavao je činjenicom da su na delmatskom području otpori bili najžešći, a najbolju potvrdu tome vidi u kamenim bedemima dugačkima nekoliko kilometara koji s južne strane zatvaraju prilaz Sinjskom polju, a za koje prihvaća mišljenje Josipa Britvića da su ih izgradili Delmati za obranu od Rimljana. Nastanak rimskog vojnog logora Burnuma datirao je oko 33. pr. Kr.,<sup>9</sup> a rimskog vojnog logora Tilurija u 9. nakon Kr.<sup>10</sup>

<sup>3</sup> J. ŠAŠEL, 1974, 194-195

<sup>4</sup> M. ŠAŠEL-KOS, 1997, 284; M. ŠAŠEL-KOS, 2005, 469-470.

<sup>5</sup> J. WILKES, 1969, 91-92.

<sup>6</sup> J. WILKES, 1977, 245-246.

<sup>7</sup> M. ZANINOVIĆ, 1976, 173-175.

<sup>8</sup> M. ZANINOVIĆ, 1984, 66.

<sup>9</sup> M. ZANINOVIĆ, 1968, 122.

<sup>10</sup> M. ZANINOVIĆ, 1984, 68.

Mate Suić smatrao je da je već 33. pr. Kr. kao rezultat Oktavijanova osvajanja stvorena obrambena linija vojnih logora prema "ilirskom" zaleđu iz kojih će Rimljani voditi svoje operacije, a da su legijski logori Burnum i Tilurij kasnije ostali kao dvije najvažnije točke.<sup>11</sup>

Mirjana Sanader smatra da je taj limes nastao početkom 1. st. nakon Kr., ali dopušta mogućnost da su stalni vojni logori koji su sačinjavali limes bili podignuti na istim mjestima na kojima su tijekom Cezarovih i Oktavijanovih vojnih operacija boravile rimske postrojbe, ali da od njihova kratkotrajnog boravka nisu ostali tragovi. Također smatra da je VII. legija došla u Tilurij najkasnije u 6. nakon Kr.<sup>12</sup> Razloge gradnje i ulogu legijskih logora Burnuma i Tilurija objašnjava na isti način kao i M. Zaninović.<sup>13</sup>

Iznesenim postavkama i zaključcima ne ide u prilog niz činjenica. Prije svega, razdaljina između Tilurija i Bigesta iznosi oko 80 km zračne linije, a između njih do danas nije dokazano postojanje ni jednog stalnog logora. Takva situacija na rimskom limesu nije moguća, čak da je on i pratio neku veću rijeku, što tu nije slučaj. Postojanje stalnih auksilijarnih logora u Promoni i Magnumu, odnosno između Burnuma i Andetrija, samo je pretpostavka na osnovi nekoliko vojničkih natpisa. To jednostavno mogu biti manje ispostave od Burnuma, Andetrija i Tilurija. Razdaljinu između Bigesta i rijeke Neretve također ne pokriva ni jedan stalni logor. K. Patsch je tu prazninu pokušao popuniti tako što je kasnoantičku palaču ili utvrđenu vilu u Mogorjelu kod Čapljine netočno protumačio kao kastrum, iako ne treba odbaciti mogućnost postojanja kratkotrajnog rimskog vojnog logora na tom mjestu iz doba nekog rimskog pohoda na Delmate (npr. Figulova 156. pr. Kr. kada su Delmati iznenada napali Rimljane prilikom gradnje logora i potjerali ih do Neretve).

Protiv nastanka limesa već 33. pr. Kr. i njegova postojanja u sljedećim desetljećima govori činjenica da su ustanici na čelu s Batonom Desitijatskim odmah na početku ustanka 6. nakon Kr. izravno napali rimsku Salonu, a tri godine kasnije upravo su u delmatskom utvrđenom gradu Andetriju (dakle na liniji pretpostavljenog limesa) pružili posljednji snažan i organiziran otpor. To jasno govori da VII. legija nije mogla doći u Tilurij 6. nakon Kr., već se te godine, ako je tu bila, morala privremeno povući. Najbolja i najsigurnija zaštita rimskim lučkim gradovima Naroni i Saloni bili su, kao i u ranijem razdoblju, kada su ti gradovi mogli biti samo u još ugroženijem položaju, njihovi vlastiti bedemi. Naronu je još u helenističko doba bila zaštićena snažnim bedemima koje su Rimljani dogradili polovicom 1. st. pr. Kr.<sup>14</sup> i bila je njihova vojna baza za pohode na Delmate 156. i 155. kao i 45. pr. Kr. Rimska Salona utemeljena je najkasnije u prvoj polovici 1. st. pr. Kr. u blizini već postojećeg grčkog emporija koji se najvjerojatnije nalazio na poluotoku Vranjicu i na određenoj udaljenosti od delmatske Salone koja je mogla biti samo na mjestu strateški značajnog Klisa. Rimska Salona je 48. pr. Kr., tijekom građanskog rata između Cezara i Pompeja, izdržala dužu opsadu udruženih Pompejevih i delmatskih snaga, a njezini su branitelji bez vanjske pomoći na kraju sami pobijedili neprijatelje. Takvo što bilo bi nemoguće bez bedema koji su štitili kasnorepublikansku Salonu,<sup>15</sup> jezgru kasnije velikog carskog grada. Na snažnim su bedemima 6. nakon Kr. bili zaustavljeni i ustanici pod Batonovim vodstvom. Dakle, Naronu i Salona se u obrani nisu morale oslanjati na rimske vojne logore na toj liniji, ali su se vojni logori morali logistički oslanjati na te gradove.

<sup>11</sup> M. SUIĆ, 1981, 232.

<sup>12</sup> M. SANADER, 2002, 127-128.

<sup>13</sup> M. SANADER, 2007.

<sup>14</sup> N. CAMBI, 1989, 51-55.

<sup>15</sup> D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1985.

Posebno je neprihvatljiv nastanak i uopće postojanje limesa poslije gušenja Batonova ustanka 9. nakon Kr. jer je tada definitivno bio pokoren cijeli Ilirik te podijeljen na provincije Dalmaciju i Panoniju, granice Rimskog Carstva bile su pomaknute daleko na sjever, a rimska je vojska upravo počela graditi snažan dugački limes na rijekama Rajni i Dunavu. Rimljani su masovno novačili pokoreno stanovništvo u novoosnovanoj provinciji Dalmaciji, tako da nekakav limes kroz delmatsko područje zaista nije imao nikakva smisla.

Neprihvatljivo je objašnjenje da logori nisu postavljeni dublje u unutrašnjosti zato što bi snabdijevanje bilo otežano i da to nije ni bilo potrebno zbog malobrojnosti Mezeja i Desitijata. Rimljani su poslije definitivnog osvajanja mogli izgraditi svoja uporišta gdje su god željeli, što potvrđuju auksilijarni logori južno od Save, u Banjoj Luci (*Castra*) i Doboju (čije rimsko ime nije poznato),<sup>16</sup> dakle upravo na mezejskom i desitijatskom području, a snabdijevanje se s lakoćom odvijalo upravo izgrađenim magistralnim cestama. Sasvim je neuvjerljivo objašnjenje da su legijski logori Burnum i Tilurij u mirnodobnim uvjetima čuvali prijelaze preko Krke i Cetine jer se preko tih rijeka, ako se to već htjelo, lako i neopaženo moglo prijeći na drugim mjestima uzvodno.

Da bismo objasnili ulogu logora na toj liniji, moramo riješiti problem kada su i u kojim okolnostima oni nastali. Nema sumnje da su oni rezultat rimsko-delmatskih ratova koji su se vodili, s dužim ili kraćim prekidima, ravno 165 godina. Zbog toga se moramo osvrnuti na svaki logor pojedinačno. Ovdje ću iznijeti samo osnovne podatke i zaključke svojeg samostalnog terenskog i znanstvenog istraživanja vezane za naslovljenu temu, jer iscrpna arheološka analiza tih ratova nadilazi okvire ovog prostorom ograničena rada.

Rimski auksilijarni logor Bigeste smješten je na lijevoj obali Trebižata u blizini Ljubuškog. Zahvaljujući rimskim epigrafičkim spomenicima, znamo da su tu bile smještene sljedeće postrojbe: *cohors I Lucensium* (prva polovica 1. st. nakon Kr.), *cohors I Bracaraugustanorum* (polovica 1. st.), *cohors III Alpinorum* (1. st.), *cohors I Belgaram* (2. st.) i *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum* (2. ili 3. st.). Ivo Bojanovski je, na osnovi svojih arheoloških iskopavanja, vezao utemeljenje vojnog logora za Vatinijev pohod na Delmate u široj okolici Narone 45. pr. Kr. i smatrao da je upravo to jedan od logora u kojima je Vatinije prezimio i iz kojeg je slao svoja pisma Ciceronu.<sup>17</sup> Međutim, trajni logor nije mogao utemeljiti Vatinije iz jednostavnih razloga što je on poslije pohoda na Delmate i prezimljavanja u blizini Narone, na proljeće 44. s vojskom napustio to područje i povukao se u Dirahij, gdje ga je vojska u krizi izazvanoj Cezarovim ubojstvom ostavila i prešla na Brutovu stranu. Sudeći po rimskoj opeki s najstarijim pečatom tvornice Pansiane, datiranoj između 40. i 27. pr. Kr.,<sup>18</sup> trajni vojni logor nastao je na samom završetku rimskog republikanskog doba, a u obzir dolaze uspješni pohod na Delmate Azinija Poliona 40. i Oktavijanov Ilirički rat 35. – 33. pr. Kr. Kako je Oktavijanov pohod na Delmate išao od rijeke Krke i završio opsadom Setovije na Sinjskom polju i njihovom bezuvjetnom predajom, jasno je da logor Bigeste nije imao istaknutu ulogu u pohodu na Delmate, ali je svojim strateškim položajem bio izvrsna baza za pohod Oktavijanovih postrojbi na Narense u gornjem porječju Neretve. To ne znači da taj logor nije imao i preventivnu ulogu u slučaju delmatskog prodora prema ušću Neretve ili bio pričuveni položaj za rimski napad na Delmate iz tog smjera tijekom Polionova ili Oktavijanova pohoda.

<sup>16</sup> I. ČREMOŠNIK, 1984; I. BOJANOVSKI, 1988, 301-303.

<sup>17</sup> I. BOJANOVSKI, 1988, 41-42, 366-367.

<sup>18</sup> R. DODIG, 2007, 44.

Rimski legijski, a zatim samo auksilijarni logor Tilurij smješten je na brdu Gardunu iznad Trilja, na desnoj obali rijeke Cetine. Na osnovi rimskih epigrafičkih spomenika znamo da je u Tiluriju bila smještena VII. legija (*legio VII*, od 42. s počasnim nazivom *Claudia pia fidelis*), koja je tu došla možda već oko 15. pr. Kr., a njezina je prisutnost na tom mjestu sasvim sigurno potvrđena poslije gušenja Batonova ustanka 9. nakon Kr. Tada je ta legija u čast pobjede nad ustanicima u Tiluriju podigla trijumfalan kameni spomenik (tropej).<sup>19</sup> Tilurij je napustila vjerojatno između 58. i 61. Auksilijarne postrojbe VII. legiji u Tiluriju bile su *ala Claudia nova* i *cohors II Cyrrhestarum*. Od druge polovice 1. st. tu su se smjenjivale ili zajedno boravile sljedeće auksilijarne postrojbe, odnosno njihovi odjeli: *ala Frontoniana* (između 70. i 80.), *cohors Aquitanorum* (druga polovica 1. st.), *cohors I Belgarum* (oko 100.), *cohors III Alpinorum* (2. st.) i *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum* (od sredine 2. do sredine 3. st.). Iako se već 10-ak godina pod vodstvom M. Sanader izvode sustavna arheološka iskopavanja, koja su dala značajne rezultate o unutrašnjem sadržaju logora, još uvijek nije dan precizan odgovor na pitanje kada je on utemeljen i kolike su mu točno bile dimenzije.<sup>20</sup> Prema mojoj procjeni nastanak Tilurija treba promatrati u širem kontekstu velike opsade delmatskog utvrđenog grada Setovije koju je Oktavijan izveo 34./33. pr. Kr., a kojom je bilo zahvaćeno cijelo područje oko Sinjskog polja. Ostaci te opsade djelomično su poznati u arheološkoj literaturi, ali su bili pogriješno tumačeni i datirani, odnosno nisu bili međusobno povezani. Ovdje ću iznijeti samo najosnovnije podatke.<sup>21</sup> Kratak opis vanjskog opsadnog obruča počet ću od brda Visoke na kojem je smješten manji logor trapeznog oblika s dvostrukim niskim kamenim suhozidnim bedemima, što znači da su učvršćivali palisadu.<sup>22</sup> Južno od Visoke je brdo Čemernica, a prolaz između njih pregrađen je snažnim kamenim bedemom dugačkim oko 700 m koji sa zapadne strane sprječava pristup visoravni Turjački podi.<sup>23</sup> Iza tog bedema je, na uzvisini Radašuša iznad sela Turjaka, smješten drugi manji logor pravokutnog oblika s niskim kamenim suhozidnim bedemima.<sup>24</sup> Prolaz između Čemernice i uzvisine na kojoj se nalazi selo Vojnić, također je pregrađen snažnim kamenim bedemom dugačkim oko 1 km, koji je sprječavao pristup Turjačkim podima s jugoistočne strane. Bedem se zatim pružao uz rub Vojničke uzvisine prema jugoistoku do brda Garduna gdje je smješten legijski logor Tilurij, ali mu se postupno gubi trag.<sup>25</sup> Nasuprot Gardunu, na lijevoj obali Cetine nalazi se brdo Svalinova gradina u Čaporicama na čijem je vrhu smješten još jedan manji logor pravokutnog oblika s niskim kamenim suhozidnim bedemima.<sup>26</sup> Zapadno od Svalinove gradine jedan je dol okružen visokim brdima ponegdje strmih padina pa je zbog toga dobio ime Strmendolac, a to ime nosi i selo u njemu. U tom je dolu smješten dosad nepoznati rimski zemljani vojni logor četvrtasta oblika, a uočavaju se i dugački pravilni jarci paralelni s logorom. Sjeverno od Strmendolca, na graničnom području između sela Jabuke i Velića, ponovno se pojavljuje snažni kameni bedem koji sprječava pristup Sinjskom polju iz smjera jugoistoka.<sup>27</sup> Iako su na istočnoj strani vanjskog opsadnog obruča rijeke Ruda i Cetina iskorištene kao prirodna prepreka za prodor u dubinu Sinjskog polja, ipak su na padinama brdâ iznad njih bile podignute male suhozidne utvrde za promatranje i signalizaciju, a riječ je o Čabinoj gomili iznad Jabuke, Bugarinovoj (Bošnjakovoj) gomili iznad Graba i Botičinoj gomili iznad Ovrļa.<sup>28</sup> Na sjeveru vanjskog opsadnog obruča,

<sup>19</sup> N. CAMBI, 1984, 77-92.

<sup>20</sup> M. SANADER, 2003.

<sup>21</sup> Zaključci se prvenstveno zasnivaju na mojim intenzivnim obilascima, posebno onima u ljeto 2005. Iscrpni opis i dokumentacija vanjskog opsadnog obruča i analiza opsade bit će predstavljeni u okviru moje disertacije.

<sup>22</sup> A. MILOŠEVIĆ, 1998, 206-207.

<sup>23</sup> J. BRITVIĆ, 1971, 29-30., sl. 1 i 2, T. II: 1.

<sup>24</sup> A. MILOŠEVIĆ, 1998, 198.

<sup>25</sup> J. BRITVIĆ, 1971, 30-32, sl. 3; T. II: 2; T. III; T. IV.

<sup>26</sup> A. MILOŠEVIĆ, 1998, 285-286.

<sup>27</sup> A. MILOŠEVIĆ, 1998, 260.

<sup>28</sup> A. MILOŠEVIĆ, 1998, 210, 237-239.



u blizini ušća potoka Karakašice u Cetinu, nalazi se uzvisina na kojoj je u rano carsko doba nastala bedemima zaštićena kolonija rimskih veterana Ekvum (*Aequum*), pa s pravom možemo pretpostaviti postojanje vojnog, i to legijskog logora na tom mjestu. Sjeverozapadni dio vanjskog opsadnog obruča predstavlja korito Karakašice od njegova ušća u Cetinu do kanjona Sutine ispod brda Visoke. Na desnoj se obali Karakašice, na uzvisini Šušanj u Lučanima, ponovno pojavljuje snažan kameni bedem dugačak oko 1 km. Na izlazu iz kanjona Sutine, a na padini brda Visoke iznad Neorića, ponovno je smješten manji logor pravokutnog oblika s niskim kamenim suhozidnim bedemima. U tako zatvorenu obruču samo je brdo na kojem se kroz sva razdoblja nalazila utvrda u Sinju, iz strateških razloga moglo biti Setovija. To potvrđuje strateški položaj i ostatci predrimskog naselja na njegovoj padini. Unutrašnji opsadni obruč koji je neposredno opkoljavao Setoviju, odnosno blokirao izlazak i protunapad njezinih branitelja, uslijed intenzivnih građevinskih radova u Sinju tijekom posljednja dva tisućljeća nije se ni mogao očuvati. Nakon završetka opsade Setovije i predaje Delmata Oktavijanu privremeni opsadni rimski vojni logori izgubili su svoju svrhu i bili napušteni, a samo je onaj na brdu Gardunu, zbog svojeg izrazitog strateškog položaja, nastavio postojati te se razvio u stalni i veliki legijski logor s imenom Tilurij. Taj se proces počeo odvijati vjerojatno odmah poslije Oktavijanova pohoda, ali u svakom slučaju prije Batonova ustanka, posebno njegovog završetka, kada je tu trajno smještena VII. legija. U prilog toj mogućnosti ide i mišljenje zasnovano na analizi nekih epigrafičkih spomenika po kojoj je VII. legija došla u provinciju Ilirik, odnosno Tilurij, najkasnije 15. pr. Kr.<sup>29</sup>

Rimski auksilijarni logor Andetrij bio je smješten u Muću Gornjem. Dosad nije bio arheološki iskopavan, ali je njegov položaj i oblik i danas dobro vidljiv u Mućkom polju. Zahvaljujući rimskim epigrafičkim spomenicima, znamo da su tu bile smještene sljedeće postrojbe: *cohors VIII voluntariourum civium Romanorum* (1. st.), *cohors III Alpinorum* (2. st.) i *cohors I Belgarum* (2. st.). Rimski logor preuzeo je ime od delmatskog utvrđenog grada Andetrija u kojem su Batonovi ustanici pružili posljednji veliki i organizirani otpor Rimljanima, a koji je osvojio Tiberije 9. nakon Kr. Delmatski Andetrij morao se nalaziti u okolici rimskog vojnog logora, ali to nikako nije najbliža gradina na Ćukovoj gredi (gdje se dosad smještao). Moja su arheološka rekognosciranja pokazala da samo gradina između Postinja Gornjeg i Postinja Donjeg svojim položajem, veličinom, kompleksnošću i jačinom odgovara opisu Andetrija od strane Diona Kasija (Dio, LVI, 12-14): smještena je na dobro utvrđenoj i teško pristupačnoj izduženoj stjenovitoj visoravni između dvaju dubokih klanaca kroz koja protječu dvije rječice (Vrba sa sjeverne i Suvača s južne strane), na sjevernoj se strani nalaze duboke vododerine, a gradina se sastoji od dvaju glavnih dijelova odvojenih blagim sedlom, od kojih je na jednom bilo naselje, a na drugom snažna utvrda zaštićena kamenim bedemima. Nastanak rimskog vojnog logora vremenski se dakle mora vezati ako ne izravno za osvajanje tog jakog delmatskog uporišta, a onda svakako za razdoblje neposredno iza tog događaja, najkasnije do polovice 1. st. nakon Kr. kada je tu prema epigrafičkim spomenicima sasvim sigurno bila smještena prva rimska postrojba.

Rimski legijski logor Burnum nalazio se u blizini Ivoševaca kod Kistanja, ali uz sam rub desne kanjonske obale rijeke Krke. Na osnovi rimskih epigrafičkih spomenika i literarnih izvora znamo da su tijekom 1. st. nakon Kr. tu kratko boravile ili trajno bile smještene sljedeće legije: *legio XX Valeria victrix* (9.), *legio XI* (od 9. do 69., od 42. s počasnim nazivom *Claudia pia fidelis*) i *legio IV Flavia felix* (od 70. do 85.). Osim legija u Burnumu su tijekom 1. st. bile smještene i neke auksilijarne postrojbe: *ala I Hispanorum* (od 9. do 42.), *cohors II Cyrrhestarum*

<sup>29</sup> O. CUNTZE, 1929, 70.

(od oko 42. do oko 62.), *cohors III Alpinorum* (od oko 60. do oko 70.) i *cohors I Montanorum civium Romanorum* (od oko 70. do oko 86.). Kasnije su tu kraće vrijeme boravili i detaširani odjeli od *legio VIII Augusta* (između 138. i 161.).<sup>30</sup> Iako se Burnum spominje u znanstvenoj literaturi još od 18. st., a prva arheološka iskopavanja u njegovoj unutrašnjosti izvedena su još početkom 20. st., tek su najnovijim arheološkim iskopavanjima pod vodstvom N. Cambija definirani vanjski gabariti legijskog kastruma, istražen obližnji amfiteatar i potvrđeno postojanje dvaju kastela za auksilijarne postrojbe.<sup>31</sup> Na lijevoj obali Krke, odmah nasuprot logoru Burnumu, smještena je predrimska gradina kod Puljana koja je bila povod dalekosežnim zaključcima, od toga da je to predrimski Burnum i središte Burnista koji su bili delmatska zajednica što su je Rimljani podredili Liburnima da bi poslije odlaska rimske vojske proširili svoju općinu i na desnu obalu Krke,<sup>32</sup> odnosno da su Burnisti jedina liburnska zajednica koja je naseljavala lijevu obalu Krke do planine Promine.<sup>33</sup> Takvi mi se zaključci ne čine prihvatljivima jer gradina kod Puljana savršeno odgovara legendarnoj Ardubi – posljednjem uporištu u koje su se poslije pada Andetrija sklonili izbjegli branitelji; uporištu koje je spalio Germanik 9. nakon Kr. pri čemu su stanovnici dramatično stradali – kako ju je opisao Dion Kasije (Dio, LVI, 15): smještena je na rubu stjenovita grebena koji je sa svih strana opkoljen dubokim kanjonom kroz koji protječe brza rijeka (koju on ne imenuje), osim na jugoistočnoj strani na kojoj je podignut vrlo snažan kameni bedem, a u unutrašnjosti se nalazilo organizirano naselje, o čemu svjedoče konture nekadašnjih ulica i vidljivi temelji kuća.<sup>34</sup> Taj smještaj Ardube potvrđuje i blizina delmatskog Andetrija, odakle se dio branitelja povukao i sklonio u Ardubu. Osim toga, uzvodno od gradine došlo je do podizanja sedrene barijere Brljanskog slapa što je znatno usporilo protok Krke pa je tu nastalo malo, ali duboko Brljansko jezero. U predrimsko i rimsko doba sedrena je barijera sigurno bila znatno niža i više izložena protoku vode tako da je Krka odgovarala Dionovu opisu brze rijeke, a taj dojam i danas, kada poraste vodostaj, stvaraju visoki slapovi odmah ispod gradine. Međutim, nije samo Dionov opis jedini argument za smještaj Ardube. To su i svjedočanstva rimske opsade, prije svega barem tri logora na desnoj obali,<sup>35</sup> a zatim dugački opsadni kameni bedem koji presijeca zaravan ispred gradine, odnosno blokira izlaz iz nje. Tu treba tražiti još jedan, sasvim kratkotrajan rimski vojni logor. Poslije sloma Batonova ustanka na desnoj je obali izgrađen trajni legijski logor koji je dobio ime Burnum po liburnskom plemenu Burnista, na čijem je krajnjem istočnom rubnom području bio izgrađen, dok su dva susjedna logora vjerojatno služila za smještaj auksilijarnih postrojbi.

Iz svega iznesenog vidjeli smo da stalni rimski logori nisu nastali u jednom istovremenom navratu, već su rezultat različitih rimskih operacija na delmatskom području. To najbolje govori da ne može biti riječ o planski izgrađenom limesu, a pogotovo ne o tome da je on nastao kao rezultat Oktavijanova pohoda, kada je to jedino i imalo nekakva smisla.

Za ovu temu posebnu vrijednost ima navod Plinija Starijeg kako su Burnum, Andetrija i Tilurij u borbama proslavljene utvrde. Taj je navod različito tumačen. M. Zaninović smatra da je riječ o delmatskim gradinama i borbama za njih tijekom Oktavijanovog pohoda i Batonova

<sup>30</sup> Za kronologiju boravka postrojbi: N. CAMBI et alli, 2007, 26-32.

<sup>31</sup> N. CAMBI et alli, 2007, 19-28.

<sup>32</sup> M. ZANINOVIĆ, 1967, 8-10.

<sup>33</sup> S. ČAČE, 1989, 74-87. Tom su se mišljenju priklonili i aktualni istraživači rimskog Burnuma: N. CAMBI et alli, 2007, 7; I. BORZIĆ, 2007, 164, 167-168, 175-176.

<sup>34</sup> W. BUTTLER, 1933, 192, T. 33: 1; T. 36: 1.

<sup>35</sup> N. CAMBI et alli, 2007, 22, sl. 17.

ustanka.<sup>36</sup> Nasuprot njemu, Slobodan Čače smatra da je Plinije aludirao na Batonov ustanak, jer Apijan, koji je ostavio prilično iscrpan opis Oktavijanovog pohoda na Delmate, uopće ne spominje Burnum, Andetrij i Tilurij, niti se iz konteksta može naslutiti da su tamo vođene važnije borbe. Prema Čačinu mišljenju, u prilog Batonova ustanka govori ponajprije spomen Andetrija za koji se vodi posljednja velika bitka.<sup>37</sup> Međutim, i M. Zaninović i S. Čače su zanemarili činjenicu da je Plinije Stariji opisivao stanje tijekom 1. st. nakon Kr. kada su sva tri spomenuta mjesta bili stalni aktivni rimski vojni logori. A vidjeli smo da je nastanak Tilurija vezan za Oktavijanov pohod na Delmate, a nastanak Andetrija i Burnuma za završetak gušenja Batonova ustanka. To što je Plinije Stariji izostavio Bigeste može biti iz jednostavnog razloga što nije, kako je sam kazao, u borbama proslavljena utvrda.

Nema sumnje da su sva četiri stalna rimska vojna logora na delmatskom području, a posebno Burnum i Tilurij, imala vrlo važnu stratešku ulogu i da su nakon gušenja Batonova ustanka njihovi primarni zadatci bili gušenje eventualnih ustanaka, gradnja i nadzor cesta i osiguravanje rimskih kolonizatora. Međutim, to još uvijek ne objašnjava zašto su logori bili razmješteni upravo na toj kratkoj liniji, a ne raštrkani po unutrašnjosti provincije Dalmacije. Smatram da objašnjenje treba tražiti u činjenici da su poslije gušenja Batonova ustanka Delmati, ali i njima srodni narodi, odnosno njihovi nekadašnji politički saveznici Desitijati, Ditioni i Mezeji bili intenzivno novačeni u 9 delmatskih kohorti (*cohortes Delmatarum*), dakle u postrojbe jačine između 4500 i 5500 ljudi, koje su bile u službi diljem Rimskog Carstva. Kada se tome doda da su Delmati također bili u službi u ravenskoj i mizenskoj floti, onda je broj njihovih novaka u rimskoj vojsci morao biti još veći.<sup>38</sup> Za te su potrebe morali postojati veliki sabirni centri. U njima su novaci bili okupljeni, evidentirani i uniformirani, tamo su provjerene njihove tjelesne i ratničke sposobnosti, tamo su naučili naredbe na latinskom jeziku i, na kraju, odatle su deportirani u druge krajeve Rimskog Carstva, gdje su poslije temeljite obuke bili u vojnoj službi do 25 godina, a poslije završetka službe tamo i ostali živjeti, ali kao rimski građani. Jasno je da tako velik broj tek pokorenih najustrajnijih i najljućih rimskih neprijatelja nije, zbog opasnosti od iznenadne pobune, mogao biti novačen u samo jednom logoru, pa makar on bio legijski. Isto tako ti su se logori morali nalaziti blizu luka odakle su novaci brodovima bili prebačeni na službu u druge dijelove Rimskog Carstva. Naravno da se to moglo obaviti i kopnenim putovima, ali su na moru bili manji izgledi za iznenadne pobune i povratak u zavičaj. Sve to savršeno odgovara rasporedu rimskih logora između Krke i Neretve: Burnum se nalazi blizu Skardone, Andetrij i Tilurij blizu Salone, a Bigeste blizu Narone. (Treba imati u vidu i to da su gradovi Skardona, Salona i Narona bili i sjedišta sudbenih konventa za domorodačko stanovništvo provincije Dalmacije.) U podmaklom 1. st., kada je novačenje bilo uhodano, a opasnost od ustanka smanjena, delmatski su novaci u tim logorima mogli odmah prolaziti temeljitu vojnu obuku. To najbolje potvrđuje Tacitov podatak da je XI. legija, kada je tijekom građanskog rata 69. napustila provinciju Dalmaciju da bi se priključila Vespazijanu, povela sa sobom 6000 Delmata koji su se borili protiv Vitelija (Tacitus, *Historia* III, 50). Već u drugoj polovici 2. st. postoje dvije delmatske kohorte (*cohors I milliaria Delmatarum* i *cohors II milliaria Delmatarum*) u vojnoj službi u provinciji Dalmaciji.

<sup>36</sup> M. ZANINOVIĆ, 1968, 119; M. ZANINOVIĆ, 1976, 173; M. ZANINOVIĆ, 1984, 65-66.

<sup>37</sup> S. ČAČE, 1989, 82-83.

<sup>38</sup> M. ZANINOVIĆ, 1967, 69-78.



## LITERATURA

- BOJANOVSKI, I., 1988. - Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, 6, Sarajevo.
- BORZIĆ, I. 2007. - Igor Borzić, Geografski položaj Burnuma na razmeđu liburnskog i delmatskog područja, u: Simpozij *Rijeka Krka i nacionalni park "Krka": prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak*, Zbornik radova, Šibenik, 5. – 8. listopada 2005., Šibenik, 163-179.
- BRITVIĆ, J., 1971. - Josip Britvić, Neka topografsko-povijesna pitanja s teritorije Delmata, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXV-LXVII, Split, 27-37 + 5 tab.
- BUTTLER, W., 1933. - Werner Buttler, Burgwälle in Norddalmatien, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 21 (1931), Berlin, 183-198 + 13 tab.
- CAMBI, N., 1984. - Nenad Cambi, Gardunski tropej, u: *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, Znanstveni skup – Sinj, 3-6. lipnja 1980., Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 8, Split, 77-92.
- CAMBI, N., 1989. - Nenad Cambi, Narona u odnosu prema bosansko-hercegovačkom zaleđu u ranijoj antici, u: Međunarodni simpozijum *Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi*, Sarajevo, 6-7. oktobar 1988., Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Posebna izdanja, Sarajevo, 39-56.
- CAMBI, N. et alli, 2007. - Nenad Cambi, Miroslav Glavičić, Dražen Maršić, Željko Miletić, Joško Zaninović, *Rimska vojska u Burnumu*, Burnum – Katalozi i monografije, 2, Gradski muzej Drniš, Nacionalni park Krka, Sveučilište u Zadru, Drniš – Šibenik – Zadar.
- CUNTZ, O., 1929. - Otto Cuntz, Legionare des Antoninus und Augustus aus dem Orient, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, XXV, Wien, 70-81.
- ČAČE, S., 1989. - Slobodan Čače, Pogranične zajednice i jugoistočna granica Liburnije u kasno predrimsko i u rimsko doba, *Diadora*, 11, Zadar, 59-91.
- ČREMOŠNIK, I., 1984. - Irma Čremošnik, Rimski castrum u Doboju, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Arheologija, Nova serija, 39, Sarajevo, 23-84.
- DODIG, R., 2007. - Radoslav Dodig, Pečat Pansiana na crijepu iz Ljubuškoga, *Hercegovina*, 21, Mostar, 39-48.
- MILOŠEVIĆ, A., 1998. - Ante Milošević, *Arheološka topografija Cetine*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Katalozi i monografije, 3, Split.
- PATSCH, K., 1914. - Karlo Patsch, Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. Zemaljskom muzeju, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXVI, Sarajevo, 141-219 + 2 tab.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1985. - Duje Rendić-Miočević, Salona "Quadrata". Salonitanski oppidum (Caes., B. C. III 9) u svjetlu novih istraživanja, *Zbornik za narodni život i običaje*, 49, Zagreb, 529-545 (pretiskano u: *Antička Salona*, Književni krug, Split, 1991., 47-63).
- SANADER, M., 2002. - Mirjana Sanader, Tilurium, Burnum, Bigeste. Novi prilog pitanju datacije delmatskog limesa, u: *Arheološke studije i ogledi*, Zagreb, 120-128.
- SANADER, M., 2003. - Mirjana Sanader (sa suradnicima), *Tilurium I. Istraživanja 1997. – 2001.*, Arheološki zavod Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Dissertationes et Monographiae, 4, Zagreb.
- SANADER, M., 2007. - Mirjana Sanader, O rimskoj vojsci, vojnicima i njihovim taborima, u: *Dalmatinska Zagora – nepoznata zemlja*, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske – Galerija Klovičevi dvori, Zagreb, 67-75.
- SUIĆ, M., 1981. - Mate Suić, *Zadar u starom vijeku*, Prošlost Zadra I, Zadar.

- ŠAŠEL, J., 1974. - Jaro Šašel, Die Limes-Entwicklung in Illyricum, *Actes IXe Congrès International d'Etudes sur les Frontières Romaines*, Mamaia, 6-13 septembre 1972, Bucaresti, Köln, Wien, 193-199 (pretiskano u: J. Šašel, *Opera selecta*, Situla, 30, Ljubljana, 1992., 397-403).
- ŠAŠEL-KOS, M., 1997. - Marjeta Šašel-Kos, Dalmatae, Dalmatia, *Der Neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, 3, Stuttgart, Weimar, 282-286.
- ŠAŠEL-KOS, M., 2005. - Marjeta Šašel-Kos, Appian and Illyricum, Situla, Razprave Narodnega muzeja Slovenije / Dissertationes Musei nationalis Sloveniae, 43, Ljubljana.
- VEITH, G., 1914. - Georg Veith, *Die Feldzüge des C. Iulius Caesar Octavianus in Illyrien in den Jahren 35-33*, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung, VII, Wien.
- WILKES, J., 1969. - John Wilkes, *Dalmatia*, History of Provinces of the Roman Empire, Routledge and Kegan Paul, London.
- WILKES, J., 1977. - John Wilkes, Augustan Limes in Illyricum?, *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, II, *Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior*, Köln, Bonn, 245-246.
- ZANINOVIĆ, M., 1967. - Ilirsko pleme Delmati. II. dio, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, V/3, Sarajevo, 5-101.
- ZANINOVIĆ, M., 1968. - Marin Zaninović, Burnum. Castellum – municipium, *Diadora*, 4, Zadar, 119-129.
- ZANINOVIĆ, M., 1976. - Marin Zaninović, Rimska vojska u razvitku antike na našoj obali, u: *Arheološki problemi na jugoslavenskoj obali Jadrana*, IX kongres arheologa Jugoslavije, Zadar, 24-27. listopada 1972., *Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije*, XII, Zadar, 169-184.
- ZANINOVIĆ, M., 1984. - Vojni značaj Tilurija u antici, u: *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, Znanstveni skup – Sinj, 3-6. lipnja 1980., Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 8, Split, 65-75.

## DID A ROMAN LIMES EXIST ON DELMATAEAN TERRITORY?

## SUMMARY

It has long been considered that at the end of the 1<sup>st</sup> century BC or the beginning of the 1<sup>st</sup> century AD, a series of permanent Roman military camps had been built in the Delmataean territory extending from the Krka River to the Neretva River as well as to the south of the Dinara Mountain. Indeed up to the present it was unanimously thought that this had been a Roman defense border, a kind of Roman limes. Such a border would be composed of the Roman camps of Burnum and Tilurium, as well the auxiliary camps of Andetrium and Bigeste.

According to the opinion of some archaeologists, this limes would have developed as a result of Octavian's campaign against the Delmatae in 34-33 BC, while others tend to think it was constructed only after the suppression of Bato's uprising in AD 9. The aim was to protect the Roman seaport towns with colonial status (Salona and Naronae), as well the important river crossings of the rivers Krka and Cetina.

The author will attempt to explain that the permanent Roman military camps of this supposed limes had actually not been built at the same time, but in fact resulted from different Roman military operations on Delmataean territory. The camp at Bigeste had been built either during Asinius Pollio's campaign against the Delmatae in 40 BC or during Octavian's campaign in 34-33 BC, while the camp at Tilurium was a component part of Octavian's large siege system that surrounded the Delmataean fortified town (i.e. hillfort settlement) of Setovia, the camp at Andetrium was constructed during or after Tiberius' conquest of the Delmataean fortified town of Andetrium, while Burnum was built as a result of Germanicus' siege of the Delmataean fortified town of Arduba, representing their last major stronghold.

This best testifies that this was not in fact a limes that had been built according to some plan, and particularly not a limes that had resulted from Octavian's campaign. Yet this was actually the only period when limes construction would make any sense, and certainly not after the suppression of Bato's uprising, since the Romans had already built extensive limes along the Rhine and Danube Rivers in the first half of the 1<sup>st</sup> century in order to protect the Roman Empire.

There is no doubt each of the four permanent Roman military camps on Delmataean territory, and particularly Burnum and Tilurium, had played a very important strategic role, and after suppression of Bato's uprising, their primary task was to suppress any eventual rebellion, to construct and oversee the roads, and to keep Roman colonists safe.

However, this does not offer an explanation as to why these camps had been located along this very brief line, instead of being scattered all over the hinterland of the Roman province of Dalmatia. An explanation should be sought in the fact that after Bato's uprising had been suppressed, the Delmatae, as well as the related nations and their political allies the Daesitae, Ditiones, and Maezaei, were all intensively recruited into nine Delmataean cohorts (*cohortes Delmatarum*). Such recruitment required the existence of large assembly centers. The assembly centers were places where recruits were gathered, registered, and given uniforms, where their physical and battle skills were tested, and where they were taught commands in Latin. After this, they were shipped to other parts of Roman Empire, where, following a more thorough military training, they would remain for up to 25 years in military service, and afterwards they would remain living there as Roman citizens. It is perfectly clear that such a large number of recently subdued warriors of the most persistent and fierce Roman enemies could not have been recruited at only one military camp, even a legionary camp, due to the risk of a sudden riot. Additionally, such camps must have been placed near seaports so that recruits could be transported by ship to serve in other parts of the Roman Empire. All the above is in perfect accordance with the location of the Roman camps between the Krka and Neretva Rivers, as Burnum is positioned near Scardona, Andetrium and Tilurium are near Salona, while Bigeste was near Naronae.

KEY WORDS: *Roman military camps, "Roman limes", Delmatae, Andetrium, Bigeste, Burnum, Tilurium*